

"זבח קשים תועבת ה' ותפלת ישרים רצונו" - סקירת מקורות

במקרא הרב מנחם סלע

- א. פרשת קין
- ב. קרבן מנחה
- ג. פרשת שאול ועמלק
- ד. תפשתו של דוד המלך
- ה. הנבואות בתקופת חזקיהו בפי ארבעת הנביאים
 - ישעיהו
 - מיכה
 - הושע
 - עמוס
- ו. נביאים נוספים מתרי עשר
- ז. נבואת ירמיהו
- ח. לסיום

הגמרא במסכת סנהדרין² מספרת על חוכמתם של דואג האדומי ואחיתופל, שהקשו ארבע מאות קושיות בעניין "מגדל הפורח באויר", ולא פשטו אותן. רבא בתגובה אמר שזו לא חכמה לשאול שאלות טובות, אלא כדי ללמוד תורה כראוי: "רחמנא ליבא בעי" (לשון רש"י). רבא ממשיך ומספר שבשנים של רב יהודה (דור שני, תלמיד של רב ושמואל ומייסד ישיבת פומבדיתא) למדו רק סדר נזיקין, וכאשר הגיעו למשנה ממסכת עוקצין, רב יהודה היה אומר שהוא שומע סוגיות של רב ושמואל (דור ראשון), ואינו יודע את טעמן (רש"י). ואילו בדורו של רבא (דור רביעי במחוזא) למדו מסכת עוקצין בשלוש עשרה ישיבות, וידעו אותן יפה. אעפ"כ, התפילות של רב יהודה בזמן בצורת היו מתקבלות מיד, ואילו התפילות של רבא לא היו מתקבלות. והוא מסביר זאת: "**אלא הקדוש ברוך הוא ליבא בעי**, דכתיב 'וה' יראה ללבב'.³" רבא מסביר את ההבדל בין תקופת רב יהודה לתקופתו בטוהר הלב בזמן לימוד התורה.

בגמרא בסנהדרין הרעיון "שרחמנא ליבא בעי" נלקח לדרישה מקסימליסטית, שאפילו אמוראים קדושים כרבא לא רואים עצמם במדרגה הראויה, אבל במישורים הרבה יותר בסיסיים רעיון זה, ש"רחמנא ליבא בעי" כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים. ברצוני במאמר זה לסקור מקורות אלו בתנ"ך. אין אני בא לחדש דברים במאמר אלא רק לרכז אותם ביחד.

¹ משלי טו, ח
² דף קו עמוד ב
³ שמואל א' ט"ז ז

בפרשת שמע⁴ אנו אומרים:

שָׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד:
וְאַהֲבָתָ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ:
וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם עַל לִבְבְּךָ:

מה המשמעות לאהוב בכל הלב? ומה המשמעות שהדברים יהיו על הלב?
אנו מוצאים במשנה⁵ ובגמרא מצוות שתלויות בכוונת הלב, כגון: קריאת שמע, תפילה, שופר
מגילה ועוד.⁶
למרות שלב טהור צריך להיות בכל חלקי עבודת ה'⁷, וכפי שכתוב בפסוקים שלפני פרשת והיה
אם שמע⁸:

וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל מָה ה' אֱלֹהֶיךָ עֲאֹל מַעֲמֶךָ כִּי אִם לִירְאָה אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ לִלְכַת בְּכָל
דְּרָכֶיךָ וּלְאַהֲבָה אֹתוֹ
וּלְעִבְדוֹ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ: לְשֹׁמֵר אֶת מִצְוֹת ה' וְאֶת חֻקֵּי
אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם לְטוֹב לָךְ:

רוב המקורות במקרא העוסקים בכוונת הלב מתייחסים לעבודת הקרבנות והתפילה.
בפרשת "והיה אם שמע" אנו אומרים פעמים ביום: "וְהָיָה אִם שָׁמַעַ תְּשַׁמְעוּ אֶל מִצְוֹתַי, אֲשֶׁר
אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם, לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם וּלְעִבְדוֹ בְּכָל לִבְבְּכֶם וּבְכָל נַפְשְׁכֶם".⁹
במדרש¹⁰ ובגמרא¹¹, ובעקבותיהם רש"י על התורה, מסבירים שעבודה שבלב זו תפילה.

⁴ דברים ו, ד-ו.

⁵ משנה ברכות ב, א - היה קורא בתורה, והגיע זמן המקרא, אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא.
משנה מסכת ראש השנה פרק ג משנה ז - התוקע לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפיטם אם קול שופר שמע יצא,
ואם קול הברה שמע לא יצא. וכן מי שהיה עובר אחורי בית הכנסת או שהיה ביתו סמוך לבית הכנסת ושמע קול שופר
או קול מגילה, אם כיון לבו יצא, ואם לאו לא יצא, אף על פי שזה שמע וזה שמע, זה כיון לבו וזה לא כיון לבו:

⁶ ואין כאן המקום לדון בסוגיה של "מצוות צריכות כוונה" שהיא מחלוקת תנאים אמוראים וראשונים.
⁷ בהמשך למשנה הנ"ל במסכת ראש השנה המשנה מדברת באופן כללי על כוונת הלב: משנה במסכת ראש השנה פרק
ג משנה ח-: "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל וגומר (שמות י"ז), וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות
מלחמה? אלא לומר לך, כל זמן שהיו ישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים, היו
מתגברים, ואם לאו היו נופלין. כיוצא בדבר אתה אומר: (במדבר כ"א) 'עשה לך שרף, ושים אותו על נס, והיה כל הנשך
וראה אותו וחי'. וכי נחש ממית או נחש מחיה? אלא בזמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהן
שבשמים, היו מתרפאים, ואם לאו היו נימוקים.

⁸ דברים י, יב-יג.

⁹ דברים יא, יג.

¹⁰ מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק כג (כה): ועבדתם את ה' אלקיכם זו תפילה, וכן הוא אומר "ולעבדו בכל לבבכם"
(דב' יא יג) איזו היא עבודה שבלב הוי אומר זו תפילה, וכן הוא אומר בדניאל "אלהך די אנת פלח ליה בתדירא הוא
ישיזבינך" (דני' ו יז) וכי יש עבודה שבלב אלא זו תפילה, וכן הוא אומר "זמנין תלתה ביומא הוא בריך על ברכוהי (דני' ו
יא). "ד"א "ועבדתם את ה' אלקיכם" עבדוהו בתורתו עבדוהו במקדשו.

¹¹ תלמוד בבלי מסכת תענית דף ב/א - "ומנא לן דבתפלה?(מנין לנו שמוסיפים 'משיב הרוח ומוריד הגשם' בתפילה?) -
דתניא: (דברים יא) לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם, איזו היא עבודה שהיא בלב - הוי אומר זו תפילה. וכתוב
בתריה (דברים יא) "ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש".

פרשת קין והבל

המקור הראשון שעוסק בעניין זה מהזווית של הקרבנות, הוא בסיפור קין והבל.¹²

וְיִהי מִקֵּץ יָמִים וַיֵּבֵא קַיִן מִפְּרִי הָאֲדָמָה מִנְחָה לַה':
וְהֶבֶל הֵבִיא גַם הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוּ וּמִחֻלְבֵּהוּ וַיַּשֶּׁע ה' אֶל הֶבֶל וְאֶל מִנְחָתוֹ:
וְאֶל קַיִן וְאֶל מִנְחָתוֹ לֹא שָׁעָה וַיִּחַר לְקַיִן מְאֹד וַיִּפְּלוּ פָּנָיו:
וַיֹּאמֶר ה' אֶל קַיִן לָמָּה חָרָה לָךְ וְלָמָּה נָפְלוּ פָּנֶיךָ:
הֲלוֹא אִם תֵּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תֵיטִיב לִפְתַּח חַטָּאת רֵבֵץ וְאֵלֶיךָ תְּשׁוּקָתוֹ וְאַתָּה
תִּמְשָׁל בּוֹ:¹³

אמנם רוב הפרשנים על פי מדרשי חז"ל¹⁴ מוצאים, שחטאו של קין היה שהביא קרבן מהגרוע, מהפסולת או משאריות, וזה רמוז בכך שכתוב: "הלוא אם תיטיב". התבוננות בפסוקים בהשוואת מתנתו של קין למתנתו של הבל מראה את חוסר הסימטריות בתיאור של המתנות. בעוד שאצל הבל יש תיאור חיובי "מבכורות צאנו ומחלבהו", אצל קין אין תיאור כלל: "מפרי האדמה" - חוסר התיאור מבליט את השוני בין הנתינות, הבל נתן "בכל לבבך", ואילו קין נתן כדי לתת...¹⁵

קרבן מנחה

וּנְפֶשׁ כִּי תִקְרִיב קִרְבָּנוּ מִנְחָה לַה' סֵלֶת יִהְיֶה קִרְבָּנוּ וַיִּצַק עָלֶיהָ שֶׁמֶן וְנָמוּ עָלֶיהָ לִבְנֶה:¹⁶

מפרש רש"י:

ונפש כי תקריב - לא נאמר נפש בכל קרבנות נדבה אלא במנחה, מי דרכו להתנדב מנחה, עני, אמר הקב"ה מעלה אני עליו כאלו הקריב נפשו:

גודל התרומה אינו הקריטריון המרכזי בעיני הקב"ה כאשר הוא בא להעריך את נותן התרומה, אלא כמה מאמץ, כמה יזע, כמה אהבה ובאיזו מסירות נפש. כולנו זוכרים את סיפורי

¹² בראשית ד, ג - ז.

¹³ פרופ' נחמה ליבוביץ ז"ל בספרה "עיונים בספר בראשית" עמ' 28-33 דנה בתנאי הכפול ובתוצאה שבפסוק ז', הלא אם תיטיב - שְׂאֵת, וְאִם לֹא תֵיטִיב - לִפְתַּח חַטָּאת רֵבֵץ.

האפשרויות הן: א. שאת= אתה תישא פניך(ראב"ע) ב. שאת= ה' ישא עונך (רש"י) בין כך ובין כך המילה שאת היא תוצאה. פרופ' נחמה ליבוביץ מתקשה לקבל את פירושו של המלבי"ם שהמילה 'שאת' משמעותה משאת=דורון, בעקבות הביקורת של קסוטו שלפי פירוש המלבי"ם משמעות הפסוק תהיה בין שתיטיב שאת ובין שלא תיטיב שאת, לפתח חטאת רובץ, וזה לא מסתבר מלשון הכתוב ע"ש. שמעתי מפי הרב יואל בן נון פירוש נוסף לפסוק, שגם הוא מתבסס על המשמעות שאת=משאת, וזאת ע"י שנאמר שאמנם יש פה תנאי כפול אך התוצאה של החלק הראשון חסרה, כלומר הוא ידוע, ומיותר לאמר אותו. הלא אם תיטיב שאת... וְאִם לֹא תֵיטִיב - לִפְתַּח חַטָּאת רֵבֵץ.

¹⁴ "ויבא קין מפרי האדמה מנחה לה' מן הפסולת, לאריס רע שהיה אוכל את הבכורות, ומכבד למלך את הסייפות" (בראשית רבה (וילנא) פרשה כב)

¹⁵ ראה בספרה של נחמה ליבוביץ - לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם עמ' 2.

¹⁶ ויקרא ב, א

"זָבַח רְשָׁעִים תּוֹעֵבֶת ה' וְתִפְלֵת יִשְׂרָאֵל רְצוֹנוֹ"

הבעש"ט על הנערים הרועים: האחד שזרק מטבע לשמים, השני שרקד עד עילפון לכבודו של הבורא, והשלישי שקרא את הא"ב וביקש מהקב"ה שיסדר לו את תפילותיו¹⁷. המשותף לכולם הוא ה"בכל לבבך"¹⁸.

פרשת שאול ועמלק¹⁹

בפרק זה שאול נצטווה לקיים אחת משלוש מצוות שנצטוו ישראל עם כניסתם לארץ, להכרית זרעו של עמלק. בתפקודו בביצוע משימה זו שאול נכשל להנהיג את העם ובמקום זאת נגרר לרצונות של העם מחד גיסא: "אֲשֶׁר חָמַל הָעָם עַל מִיטַב הַצֹּאֵן"²⁰, ומאידך גיסא לפאר את שמו. - אינו הורג את אגג: "וַיַּגֵּד לְשִׁמוֹאֵל לְאִמֹּר בָּא שְׂאוּל הַכַּרְמֶלֶה וְהִנֵּה מְצִיב לוֹ יָד"²¹.
כאשר שאול מנמק את אי הריגת הצאן, הוא אומר: "וַיֹּאמֶר שְׂאוּל מֵעַמְלֵקִי הִבִּיאֹם אֲשֶׁר חָמַל הָעָם עַל מִיטַב הַצֹּאֵן וְהִבְקֵר לְמַעַן זָבַח לַה' אֶל הַיָּבֵךְ וְאֵת הַיֹּתֵר הִחַרְמְנוּ"²².
תשובת שמואל לשאול מהדהדת בקול רם בפיו ובפי כל הנביאים, ונשמעת בעוז עד עצם היום הזה:

"וַיֹּאמֶר שְׁמוֹאֵל הַחֶפֶץ לַה' בְּעַלּוֹת וּזְבָחִים כְּשִׁמְעַ בְּקוֹל ה'?! הֲנֵה שָׁמַעַ מְזַבֵּחַ טוֹב לְהִקְשִׁיב מִחֶלֶב אֵילִים!!!"(ש"א טו כב)
עבודת הקרבנות היא אחד העמודים שעליהם העולם עומד. מי שעבודת הקרבנות שלו טכנית, ולא מהווה ביטוי להתבטלות המוחלטת שלו כלפי הבורא, מי שמקריב קרבנות אבל באותה שעה חי חיי חטא, מי שמתפלל בדבקות אך אינו מקפיד על מצוות הקב"ה, מעמיד את העולם על עמוד עקום...

תפישתו של דוד המלך

מִזְמוֹר לְדָוִד ה' מִי יַגִּיד בְּאַהֲלֶיךָ מִי יִשְׁכַּח בְּהֵר קִדְשֶׁךָ:

¹⁷ במרתף השואה בהר ציון יש נייר עליו כתב ילד יהודי, שהתחבא בשנות השואה במנזר, את הא"ב מפני שלא זכר איך להתפלל. בכל בוקר הוא קרא את הא"ב, וביקש מהקב"ה שיצרף את האותיות לתפילה.

¹⁸ חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב (משלי כ"ב כט), מעשה בר' חנינא בן דוסא שראה בני עירו מעלין נדרים ונדבות לירושלים, אמר הכל מעלין לירושלים נדרים ונדבות ואני איני מעלה דבר, מה עשה? יצא למדברה של עירו וראה שם אבן אחת, ושבבה וסיתתה ומירקה, ואמר הרי עלי להעלותה לירושלים, ביקש לשכור לו פועלים, נזדמנו לו חמשה בני אדם, אמר להן מעלין לי אתם אבן זו לירושלים, אמרו לו תן לנו חמשה סלעים ואנו מעלים אותה לירושלם, ביקש ליתן להם ולא נמצא בידו דבר לשעה, הניחוהו והלכו להם, זימן לו הקב"ה חמשה מלאכים בדמות בני אדם, אמר להם אתם מעלין לי אבן זו, אמרו לו תן לנו חמשה סלעים ואנו מעלין לך אבנך לירושלים, ובלבד שתתן ירך ואצבעך עמנו, נתן ידו ואצבעו עמהם ונמצאו עומדים בירושלים, ביקש ליתן להם שכרן ולא מצאן, נכנס ללשכת הגזית ושאל בשבילם, אמרו לו דומה שמלאכי השרת העלו אבנך לירושלים, וקראו עליו המקרא הזה: "חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב", קרי ביה "לפני מלאכים יתיצב", (קהלת רבה (וילנא) פרשה א ד"ה א [א] דברי).

¹⁹ שמואל א' ט"ו, ממולץ לקרוא את הפרק כולו לפני שממשיכים.

²⁰ שם טו.

²¹ שם יב.

²² שם טו.

הולך תמים ופעל צדק ודבר אמת בלבבו:
לא רגל על לשונו לא עשה לרעהו רעה וחרפה לא נשא על קרבו:
נבזה בעיניו נמאס ואת יראי ה' יכבד ונשבע להרע ולא ימר:
כספו לא נתן בנשך ונשחך על נקי לא לקח עשה אלה לא ימום לעולם²³:

השאלה שדוד מציג בראש הפרק היא בעצם: "עבודתו ותפילתו של מי רצויה לפני הקב"ה?". בתשובה אין התייחסות כלל ליופי החיצוני של הקרבן או להשקעה הכספית בו. בתשובה יש תאור של 11 התנהגויות, מהן בין אדם לחבירו ומהן בין אדם למקום, מהן מצוות עשה ומהן מצוות לא תעשה. הדמות שמצטיירת היא של אדם ישר, מוסרי, טוב לב וירא שמים.

גם בפרק כ"ד בתהילים אנו מוצאים שאלה ותשובה דומה:

מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו?
נקי כפים ובר לבב אשר לא נשא לשוא נפשו ולא נשבע למרמה:²⁴

ראה גם תהילים פרקים נ', פ"ו וכן במקומות רבים נוספים בתהילים מוטיבים אלו חוזרים על עצמם. ייתכן שזאת הסיבה, שדוד המלך פותח את ספר התפילות של התנ"ך – תהילים-בפרק העוסק בדרכו של הצדיק מול דרכו של הרשע. אם ברצונך שתפילותיך יתקבלו לפני הבורא ראה גם ראה מה מעשיך.

אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים
ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב:
כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהנה יומם וליילה:
והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו
ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח:
לא כן הרשעים כי אם כפץ אשר תדפנו רוח:
על כן לא יקמו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים:
כי יודע ה' דרך צדיקים ודרך רשעים תאבד:²⁵

ידיעה במקרא היא ביטוי של קרבה גדולה, הקירבה הפיזית הגדולה ביותר בין בני אדם היא בין בעל ואשתו, וזה מותאר בתורה בלשון "וידע" – "והאדם ידע את חנה אשתו"²⁶. "קרוב ה' לכל קראיו לכל אשר יקראהו באמת"²⁷. כשדוד מסתפק בסוגיית "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו", הוא מגיע למסקנה: "כי הנה רחוקי י' אבדו הצמתה כל זונה ממך:

ואני קרבת אל הים לי טוב, שתי באדני ה' מחסי לספר כל מלאכותיך"²⁸.

²³ תהלים פרק טו.
²⁴ תהלים כד, ג-ד.
²⁵ תהלים פרק א
²⁶ בראשית ד א
²⁷ תהלים קמה, יח
²⁸ תהלים עג, כז-כח

"זָבַח רְשָׁעִים תּוֹעֵבַת ה' וְתַפְלַת יִשְׂרָאֵל רְצוֹנוֹ"

ה' קרוב לאלה שעובדים אותו באמת, שעוסקים בתורה, וכל חפצם (=רצון פנימי, עבודת הלב) בתורה ובמצוות. אין הבדל בין המעשים החיצוניים והרצון הפנימי. דוד המלך היה נאה דורש ונאה מקים, כמו שהקב"ה מעיד עליו בהתגלותו לשלמה כשהוא מבקש שהשכינה תשרה בבית המקדש:

וְאַתָּה אִם תֵּלֶךְ לִפְנֵי פְּאֶשֶׁר הֵלֶךְ דָּוִד אֲבִיךָ בְּחֶסֶם לֵבָב וּבִיָּשָׁר לַעֲשׂוֹת כְּכֹל אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ חֻקֵי וּמִשְׁפָּטֵי תִשְׁמֹר²⁹

ושלמה המלך, אומר במשלי³⁰ באופן קצר וקולע:
זָבַח רְשָׁעִים תּוֹעֵבַת ה' וְתַפְלַת יִשְׂרָאֵל רְצוֹנוֹ:

31 הנבואות בתקופת חזקיהו בפי ארבעת הנביאים

ישעיהו

לְמָה לִּי רַב זְבָחֵיכֶם יֹאמֵר ה' שֹׁבַעְתִּי עֲלֹת אֵילִים וְחֹלֵב מְרִיאִים
וְדָם פְּרִים וּזְבָעִים וְעֹתוּדִים לֹא חִפְצָתִי:
כִּי תִבְאוּ לְרֵאוֹת פָּנָי מִי בְקֶשׁ זֹאת מִיְדֵכֶם רְמֵס חֲצָרִי:
לֹא תוֹסִיפוּ הִבִּיא מִנְחַת שָׁוָא קִטְרֹת תּוֹעֵבָה הִיא לִי
חֲדָשׁ וְשֹׁבַת קָרָא מִקְרָא לֹא אוֹכַל אֶון וְעִצְרָה:
חֲדָשִׁיכֶם וּמוֹעֲדֵיכֶם שֹׁוָּא וּפְשֵׁי הָיוּ עָלַי לְמַרְחַ נְלֵאִיתִי נְשֹׂא:
וּבְפִרְעֵיכֶם כְּפִיכֶם אֲעֲלִים עֵינֵי מַכֶּם גַּם כִּי תִרְבוּ תַפְלָה
אֵינֶנִּי שֹׁמֵעַ יְדִיכֶם דְּמִים מְלֵאוּ:
רְחֲצוּ הַזְּבוּ הַסִּירוּ רַע מֵעַלְלֵיכֶם מִנְּגִד עֵינֵי חֲדְלוּ הֲרַע:
לְמַדּוּ הַיִּטֵּב דַּרְשׁוּ מִשְׁפָּט אֲשֶׁרוֹ חֲמוּץ שֹׁפְטוּ יְחוּם רִיבוֹ אֲלִמְנָה:
לְכוּ נָא וְנוֹכַחַה יֹאמֵר יְהוָה אִם יִהְיֶה חֲטָאֵיכֶם כְּשֹׁנִים כְּשֶׁלֶג יִלְבִּינוּ
אִם יֵאָדְמוּ כְּתוֹלַע כְּצֶמֶר יִהְיוּ:
אִם תֵּאָבוּ וְשִׁמְעֵתֶם טוֹב הָאָרֶץ תֵּאֲכֹלוּ:
וְאִם תִּמְאָנוּ וּמְרִיתֶם חֲרָב תֵּאֲכֹלוּ כִּי פִי יְהוָה דָּבָר³²:

שמואל מאד ענייני, ומעמיד על המאזניים את "שמוע בקול ה'" מול הזבח וחלב אילים, ומכריע שמשקלו של הראשון גדול יותר. לעומת זאת, ישעיהו משתמש בביטויים חריפים מאד, המביעים סלידה, גועל ותיעוב מעבודת הקרבנות של החוטאים:

"שבעתי עולות...דם פרים...לא חפצתי. מי ביקש זאת מידכם רמוס חצרי. לא תוסיפו הביא...קטורת תועבה היא לי.

חדשיכם ומעדיכם שנאה נפשי, היו עלי לטורח, נלאתי (=עייפתי) נשא".

²⁹ מלכים א ט, ד

³⁰ משלי טו, ח

³¹ פסחים פז, א

דבר ה' אשר היה אל הושע וגו' בימי עזיהו יותם אחז יחזקיה מלך יהודה, בפרק אחד נתנבאו ארבעה נביאים. וגדול שכולן הושע שנאמר: תחלת דבר ה' בהושע. וכי בהושע דבר תחלה, והלא משה עד הושע כמה נביאים! אמר רבי יוחנן תחלה לארבעה נביאים שנתנבאו באותו הפרק, ואלו הן: הושע ישעיה עמוס ומיכה.

³² ישעיהו א, יא-כ

בעוד ששמואל מדבר אל מלך אחד שנכשל, ישעיהו מדבר אל הנהגה שלמה ומערכת שלטונית מושחתת.

עד כמה שמוזר הדבר, נראה שישעיהו מדבר את דבריו בתקופת חזקיהו מלך יהודה שעשה הישר בעיניו ה'.³³ מדוע יש ביקורת קשה כל כך על שלטון של מלך צדיק? מתברר, שחזקיהו לא החליף את כל מערכות השלטון, ובתוך המערכת היו אנשים בעלי כוח, מאוד מושחתים, כגון "שבנה אשר על הבית" אשר ישעיהו מנבא על החלפתו באליקים בן חלקיהו.³⁴ ישעיהו מותח ביקורת על חזקיהו על אופן בניית החומה, שאמורה להגן על ירושלים, על חשבון בתי פשוטי העם: "ותתצו הבתים לבצר החומה".³⁵

הנביא ישעיהו בפרק נ"ח³⁶ מתבקש ע"י הקב"ה לענות לעם על שאלתם: "למה צמנו ול'א ראינו? עינינו נפשנו ול'א ידענו?"³⁷

העם העושים מעשה זמרי ומבקשים שכר כפנחס, מקבלים נבואת תוכחה על דרכם החברתית המקולקלת והדרכה להתנהגות נכונה שתוביל למצב:

אָז יִבְקַע פְּשַׁח אֹרֶךְ וְאַרְכָּתְךָ מֵהֵרָה תִּצְמַח וְהֵלֶךְ לְפָנֶיךָ צְדָקָה כְּבוֹד ה' יֵאֱסָפֶנּוּ:
אָז תִּקְרָא וְה' יַעֲנֶה תְּשׁוּעָה וְיֹאמַר הַנְּיִי

³³ ישעיהו ניבא בתקופת עוזיהו יותם אחז וחזקיהו מלכי יהודה. בתקופות עוזיהו ויותם המצב המדיני – צבאי של יהודה לא מתאים לתאור שבפסוקים א-ט.
בתקופת אחז אמנם פקח בן רמליהו ורצין מלך ארם עלו עליו(מ"ב ט"ז ה), אבל בפרקנו מתוארת עבודת קרבנות, ואחז סגר את דלתות המקדש.
(דבה"י ב כ"ח כד) ולכן, נראה שהנבואה הייתה בתקופת חזקיהו. (בשם הרב יואל בן נון, ראה גם דעת מקרא בסיכום הפרשה)
³⁴ ראה ישעיהו כ"ב טו-כה.
³⁵ בישעיהו כ"ב י אפשר לראות דוגמא לכך בקטע החומה הרחבה ליד הקארדו ברובע היהודי, בה החומה חוצה באלכסון בתים וחדרים.
³⁶ אנו קוראים פרק זה בהפטרות יום כיפורים.
(א) קרא בגרון אל תחשך פשוט הרים קולך והגד לעמי פשעם ולבית יעקב חטאתם:
(ב) ואותי יום יום ידעו וידעת דרכי ויפצו כגוי אשר צדקה עשה ומשפט אל'היו ל'א עזב ישאלוני משפטי צדק קרבת אל'הים ויפצו:
(ג) למה צמנו ול'א ראינו עינינו נפשנו ול'א ידענו הן ביום צמנו ומצאו חפץ וכל עצביכם תנגשו:
(ד) הן לריב ומצה תצומו ולהכות בגאון רשע ל'א תצומו כיום להשמיע במרום קולכם:
(ה) הקצה יהיה צום אבחרהו יום ענות אדם נפשו הלכף כאגמן ר'אשו וישק ואפר יציע הלצה תקרא צום ויום רצון לה':
(ו) הלוא זה צום אבחרהו פתח חרצבות רשע החר אגדות מוטה ושלח רוצים חפשים וכל מוטה תנתקו:
(ז) הלוא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית פי תראה ערם וכסיתו ומבשרך ל'א תתעלם:
(ח) אז יבקע פשח אורך וארכתך מהרה תצמח והלך לפניך צדק כבוד ה' יאספן:
(ט) אז תקרא ויה' יענה תשוע וי'אמר הנני אם תסיר מתוך מוטה שלח אצבע ודבר און:
(י) ותפק לרעב נפשך ונפש נענה תשביע וזרח בח'שך אורך ואפלתך כצהרים:
(יא) ונתך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך ועצמי תיב' חליץ והיית כגן ר'זה וכמוצא מים אשר ל'א יכזבו מימיו:
(יב) ובני ממך חרבות עולם מוסדי דור ודור תקומם וקרא לך ג'דר פרוץ משוּבב נתיבות לשבת:
³⁷ שם פס' ג

³⁸ פס' ח-ט, הגמרא לומדת מפסוקים אלה את גודל מעלת הצדקה ויותר מכך כוחה של מילה טובה. "ואמר רב יצחק: כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, והמפייסו בדברים - מתברך ב"א ברכות. הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, דכתיב: (ישעיהו נח) הלא פרוש וגו' ועניים מרודים תביא בית (וגו') כי תראה ערום וגו'; והמפייסו בדברים מתברך באחת עשרה ברכות, שנאמר: (ישעיהו נח) ותפק לרעב נפשך ונפש נענה תשביע וזרח בחשך אורך ואפלתך

מיכה

גם מיכה המורשתי מנבא בתקופת חזקיהו³⁹ חורבן: "לכן, בגללכם ציון שדה תיחרש וירושלים עיין תהי והר הבית לבמות יער"⁴⁰. נבואה זו באה בעקבות חטאים של עושק עניים, נבואות שקר ושחיתות שלטונית. ההנהגה הייתה בטוחה שעבודת המקדש תחפה על העוונות, כמו שכתוב:

כִּי אֲנִי בְּעֶחָד יִשְׁפָּטוּ וְכִהְיֶינָהּ בְּמַחִיר יוֹדוּ וְגִבְיֶיהָ בְּכֶסֶף יִקְטָמוּ
וְעַל ה' יִשְׁעוּנוּ לְאִמּוֹר הֲלוֹא ה' בְּקִרְבָּנוּ לֹא תְבוֹא עֲלֵינוּ רָעָה⁴¹ :

ואכן, בפרק ו' מיכה מראה לנו את הדרך נלך בה

בְּמָה אֶקְדֶּם ה' אֲפֹף לְאֵלֵהֶי מְרוֹם הָאֲקָדְמוֹ בְּעוֹלוֹת בְּעֹגְלִים בְּגִי נְשָׂה:
הִירָצָה ה' בְּאֵלֵי אֵילִים בְּרִבְבוֹת נַחְלֵי שָׁמֶן הָאֶתֶן בְּכֹרֵי פִשְׁעֵי פְרִי בְמִנֵי חַטָּאת
נִפְשָׁי:
הִגִּיד לְךָ אָדָם מָה טוֹב וּמָה ה' דוֹרֵשׁ מִמֶּךָ כִּי אִם עֲשׂוֹת מִשְׁפָּט וְאַהֲבַת חֶסֶד וְהֶצְנַע
לְכַח עִם אֱלֹהֶיךָ⁴² :

(תפילותיו של בלק בן ציפור לא התקבלו, אומר הנביא מיכה, מפני שמעשיו לא היו ראויים ומפני שליבו היה רע.)

מהביקורת של הנביאים על מלך צדיק כחזקיהו ניתן ללמוד, שטוהר הלב המתבקש אינו רק כלפי לבו של המתפלל או מקריב הקורבן, שהרי חזקיהו היה נקי כפיים ובר לבב, כפי שהוא מעיד על עצמו בתפלתו בחוליו⁴³.

אם בתחום אחריותו של המתפלל או המקריב יש התנהלות לא מוסרית, תפילתו וקורבנו אינם רצויים, עצימת העין ואטימת הלב אינן מעשים ניטרליים המשאירים את האדם במצבו

צהרים, ונחך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך וגו', ובנו ממך חרבות עולם מוסדי דור ודור תקומם וגו'. " (בבא בתרא ט:)

³⁹ זיהו זמן נבואה זו - ודאי לפי ספר ירמיהו, בה מצוטטת נבואת מיכה בתוספת הקדמה: "מיכה המורשתי היה ניבא בימי חזקיהו לאמר". הנבואה שם מצוטטת כסנגוריה לירמיהו על מנת לשכנע את המלך יהויקים להגיב כמו חזקיהו לנבואה, ולא להרוג את הנביא. (ירמיהו כ"ו יח)

⁴⁰ מיכה ג, יב

⁴¹ מיכה ג, יא

⁴² מיכה ו, ו-ח הגמרא במסכת מכות כד. מביאה דרשה של רבי שמלאי על 613 מצוות שנינו ממשה וכיצד דוד והנביאים "צמצמו" אותם. אחרי דוד שצמצם ל11 וישעיהו שצמצם ל6 הגמרא אומרת: "בא מיכה והעמידן על שלש, דכתיב: (מיכה ו') הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך, כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם (ה') אלהיך."

⁴³ מלכים ב' כ' ג - אָנָּה ה' זָכַר נָא אֶת אֲשֶׁר הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנֶיךָ בְּאֶמֶת וּבְלִבָּב שְׁלֵם וְהַטּוֹב בְּעֵינֶיךָ עֲשִׂיתִי וַיִּבֶךְ חֲזַקְיָהוּ בְּכִי גָדוֹל.

החיובי והטוב. אין זה מעשה פסיבי שאינו משפיע על המאזניים, ועל מנת שתפילתו וקרבו יהיו רצויים לפני המקום – צריך לתקן.⁴⁴

הושע

הנביא הושע יוצא בקריאה נואשת לעם ישראל לחזור בתשובה שלמה. עם ישראל, זרע אברהם רודף החסד, נעשה זר לחסד: "מֵה אַעֲשֶׂה לְךָ אֶפְרַיִם, מֵה אַעֲשֶׂה לְךָ יְהוּדָה, וְחִסְדְּכֶם כַּעֲנַן בְּקָר וְכַטֹּל מִשְׁפָּחִים ה' לְךָ".⁴⁵

כמו שהטל מתאדה וענן הבוקר מתפזר, כך החסד של ישראל אינו בר קיום.

ואז אומר הנביא:

כִּי חֶסֶד חִפְצָתִי וְלֹא זָבַח וְדַעַת אֶלְקִים מַעֲלֹת⁴⁶

עמוס

הנביא עמוס בפרק ה' מוכיח את העם על עבודת ה' אשר הם עובדים בבמות למרות איסור עבודה בבמות בתקופתו. עיקר הביקורת של הנביא היא מכיוון אחר, והוא העיוות הגדול בתפישת העולם על הדברים החשובים לפני האלוקים.

הנביא יוצא במילים חריפות מאד על אי עשיית משפט וצדקה, על עושק ועוולות חברתיות נוספות וכתוצאה מכך:

שָׁנֹאתִי מֵאֶסְתִּי חֲגִיבֶיכֶם וְלֹא אֲרִיחַ בְּעֶצְרֹתֵיכֶם:
כִּי אִם תַּעֲלוּ לִי עֹלוֹת וּמִנְחֹתֵיכֶם לֹא אֲרַצֶּה וְשָׁלֵם מְרִיאֵיכֶם לֹא אֲבִים:
הִסֵּר מֵעָלַי הַמִּזֶּן שֶׁנִּיחַ וְזָמַרְתָּ נְבִלִיךָ לֹא אֲשַׁמֵּעַ:
וַיִּגַּל כַּפִּיִם מִשִּׁפְטִי וּצְדָקָה כָּנַחַל אֵיתָן.⁴⁷

מפני שאין משפט וצדקה, החגים, הקורבנות, השירים והנגינות לפני ה' אינם רצויים.

עם ישראל נכנס לארץ ישראל למרות ש "הַזְּבָחִים וּמִנְחָה הַגִּשְׁתֶּם לִי בַמִּדְבָּר אַרְבָּעִים שָׁנָה בֵּית יִשְׂרָאֵל?⁴⁸

התוצאה של התנהגות העם תגרוור אחריה גלות מהארץ.

נביאים נוספים מתרי עשר

בנבואות יונה ויואל - המשנה במסכת תענית מתארת את השיחת-מוסר, שהזקן אומר בפני

הציבור בשעת תענית.

⁴⁴ חזקיהו מלך יהודה אכן מתקן, כפי שמעיד עליו הכתוב בירמיהו כ"ו יט "הלא ירא את ה' ויחל את פני ה' וינחם ה' על הרעה אשר דבר עליהם".

⁴⁵ הושע ו, ד.

⁴⁶ הושע ו, ו.

⁴⁷ עמוס ה, כא-כד.

⁴⁸ עמוס ה, כה.

תענית פרק משנה א:

סדר תעניות כיצד? מוציאים את התיבה לרחובה של עיר, ונותנים אפר מקלה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין, וכל אחד ואחד נותן בראשו. הוקן שבהן אומר לפניו דברי כבושין: אחינו לא נאמר באנשי נינוה 'וירא אלהים את שקם ואת תעניתם' אלא "וירא אלקים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה"⁴⁹. ובקבלה הוא אומר "וקרעו לבבכם ואל בגדיכם"⁵⁰

נבואת חגי הנביא- חגי, נביא בתקופת שיבת ציון, מותח ביקורת על חוסר המעש בבניין בית שני למרות ההיתר שהיה ממלכי פרס. הוא מותח ביקורת קשה ומאיים בעונשים, בעקבות נבואתו זרובבל בן שאלתיאל המנהיג המדיני, ויהושע בן צדוק הכהן מתחילים בבניין המקדש. בנבואתו הוא אומר להם שאין חובה לבנות בפאר שהיה בבית ראשון, ואפשר להסתפק בינתיים בבניין פשוט, וסוף הכבוד לבא. מנבואה זו אפשר לראות על דרך החיוב, שכוונת הלב ביחד עם עבודה פשוטה לפי היכולת חשובות בעיני ה' לא פחות מבניין ארזים מפואר.⁵¹

נבואת מלאכי- מלאכי, אחרון הנביאים, מותח ביקורת על הכהנים שמאפשרים להביא קורבנות מהבררה של הבהמות:

מְגִישִׁים עַל מִזְבְּחֵי לֶחֶם מִגֶּאֱל, וְאַמְרָתֶם בְּפֶה גְאֻלְנֹךְ, בְּאַמְרָתְךָ שֶׁלַחַן ה' נִבְּוָה הוּא:
וְכִי תִגְשׁוּן עֵד לְזִבְחֵי אֵין רַע, וְכִי תִגְשׁוּ פֶסַח וְחֹלֶה אֵין רַע, הַקְרִיבוּ נָא לְפִתְחֵךְ-
הַיְרֻצֵךְ אוֹ הַיִּשּׂא פְּנֵיךְ אָמַר ה' צְבָאוֹת:
וְעַתָּה חֲלוּ נָא פְּנֵי אֵל וַיִּחַנְנֵנוּ, מִיְדָכֶם הֵיחָה זֹאת, הַיִּשּׂא מִכֶּם פְּנִים אָמַר ה'
צְבָאוֹת⁵²

לכאורה, מלאכי שם דגש על החיצוניות, וזה הפך כל מה שראינו במאמר זה עד כה. אם נדייק נראה, שאין הדברים כך. הדרישה לכוונת הלב והמעשים הטובים כתנאי לקבלת קורבנות והתפילה אינם פוטרים מהשתדלות במעשה הקורבנות עצמו. לא ייתכן שלאדם יש דבר מובחר, והוא מביא סוג ב' כדברי מלאכי:

וְאֵרוּר נֹכַח וַיֵּשׁ בְּעֵדְרוֹ זָכַר וְנָדַר וְזָבַח מְשַׁחַת לֵה'⁵³

ובעניין זה אנו חוזרים לפרשת קין. התנהגות זו מראה גם על כוונת לב ירודה, מלאכי מדבר על גרוע מכך, שמקריבי הקרבן מייפים בצורה חיצונית בהמה גרועה וזו ממש רמאות:

וְאַמְרָתֶם הִנֵּה מִתְלַאֵה וְהַפְחַתֶּם אוֹתוֹ אָמַר ה' צְבָאוֹת⁵⁴

⁴⁹ יונה ג, י.
⁵⁰ יואל ב, יג.
⁵¹ חגי ב.
⁵² מלאכי א, ט-ז.
⁵³ שם, יד.
⁵⁴ שם, יג.

נבואות ירמיהו

יש מעט מאוד נבואות על חורבן בית המקדש. הזכרנו קודם את נבואת מיכה בימי חזקיהו מלך יהודה: "ציון שדה תיחרש, ירושלים עיין תהיה, והר הבית לבמות יער".⁵⁵ כמאה שנים לאחר נבואה זו, בראשית ממלכת יהויקים, מנבא ירמיהו חורבן בית מקדש:

"ועשיתי לבית אשר נקרא שמי עליו אשר אתם ב'טחים בו
 ולמקום אשר נתתי לכם ולאבותיכם כאשר עשיתי לשלון"⁵⁶

נבואה זו, כמו נבואת חגי, באה בעטיה של תפישה מוטעית, שאפשר לחיות חיים של חטא, ואח"כ לבוא למקדש ולהקריב קרבנות

הַגִּבּוֹר רָצַח וְנָאֵף וְהִשָּׁבַע לְשֹׁקֵר וְקָטַר לְבַעַל וְהִלֵּךְ אַחֲרֵי אֱלֹהִים אֲחֵרִים אֲשֶׁר לֹא יִדְעֶתֶם:
 וּבְאֵתָם וְעַמְדָתָם לִפְנֵי הַזֵּה בַּבַּיִת הַזֶּה אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו וְאַמְרָתָם נִצְלְנוּ לְמַעַן עֲשׂוֹת אֵת כָּל הַתּוֹעֵבוֹת הָאֵלֶּה:
 הַמְּעַרְתַּת פְּרִצִים הִלֵּךְ הַבַּיִת הַזֶּה אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו בְּעֵינֵיכֶם גַּם אֲנֹכִי הִנֵּה רְאִיתִי נְאֻם ה'!⁵⁷

בהמשך הפרק ירמיהו אומר:

ה' אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל עֲלוֹתֵיכֶם סָפוּ עַל זְבַחֵיכֶם וְאָכְלוּ בְּעוֹר:
 כִּי לֹא דִבַּרְתִּי אֵת אֲבוֹתֵיכֶם וְלֹא צִוִּיתִים בְּיוֹם הוֹצִיאִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל דְּבַרִּי עוֹלָה וְזָבַח:
 כִּי אִם אֵת הַדָּבָר הַזֶּה צִוִּיתִי אֹתָם לֵאמֹר שִׁמְעוּ בְּקוֹלִי וְהִיִּיתִי לָכֶם לֵאלֹהִים וְאַתֶּם תְּהִיוּ לִי לְעַם וְהִלַּכְתֶּם בְּכָל הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר אֶצְוֶה אֲחֲזֶכֶם לְמַעַן יִיטַב לָכֶם:⁵⁸

רוב הפרשנים⁵⁹ מסבירים, שהזבחים הם קרבן שלמים, שיש לבעלים חלק בו, והנביא קורא לעם לא לבזז את הבהמות על עולות המוקרבות כליל לה', אלא כדאי להקריב שלמים שגם לבעלים יש חלק בו. ייתכן להסביר שהזבחים הם כל שחיטת חולין, ואולי זו כוונתו של מהר"י קרא: "סוף על זבחיכם" - שהוא נאכל, ואכלו הכל.⁶⁰ בין כך ובין כך, הרעיון ברור, הקרבנות אינם רצויים לפני ה', כל עוד אנשים אינם שומעים בקול ה', ואינם הולכים בדרך אשר ה' מצווה. לגבי כוונת הנביא באומרו: "כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציא אותם מארץ מצרים על דברי עולה וזבח", והרי בתורה יש ציווי מפורש להקריב קורבנות?! יש מספר תשובות בפרשנים⁶¹ לבעיה זו. ושוב לא משנה איך נפתור בעיה זו, כוונת הנביא ברורה כנ"ל.

⁵⁵ מיכה ג, יב.

⁵⁶ ירמיהו ז, יד.

⁵⁷ שם, ט-יא.

⁵⁸ שם, כא-כג.

⁵⁹ רש"י, רד"ק, מצודות.

⁶⁰ מהר"י קרא, ירמיהו ז' כא.

⁶¹ הרד"ק ירמיהו ז' כב מביא ארבעה פירושים: "כי לא דברתי, ביום הוציא אותם מארץ מצרים -

לסיים

נראה, שאין דברים ראויים יותר מדברי רבנו יונה מגרונדי בפירושו לספר משלי⁶² כדי לסיים סקירה זו:

תועבת ה' עקשי לב. - הם בעלי המדות הרעות, כי המדות מתייחסות אל הלב, כמו שכתוב "ושומע תוכחת קונה לב" (פו, לב), "לקנות חכמה ולב אין" (יו, טז). והודיענו, כי בעלי המדות הרעות נתעבים לפני השי"ת, וכמו שכתוב "תועבת י"י כל גבה לב" וגו' (טז, ה). ורצונו תמימי דרך. הם השלמים במדותם מן התולדת, או שהסבו מדותם להנחותם אחרי השכל, כאשר בארנו למעלה, הוא רצון השי"ת, כמש"כ "כי האדם יראה לעינים" וגו' (ע"א טז, ז), ואז"ל (סנהדרין קו, ע"ב) רחמנא ליבא בעי, והוא הלב השלם באמונה ובמדות. וכן "לב טהור" וגו' (תהלים נא, יב) לב טהור מן התאוות. ובמקום אחר הודיענו כי רצון השי"ת למשכילים, כמש"כ "רצון מלך לעבד משכיל" (יד, לה) כאשר יתבאר. ובכאן הודיע כי רצונו לתמימי המדות, וע"כ יתעורר האדם בכל מאמצי כח להסיר המדות הרעות, להתרצות אל השם. "תמימי דרך" תמימי מדות, וכן רוב לשון דרך, הנוצר בספר הזה כאשר בארנו:

יהי רצון שהקב"ה יפתח לבנו בתורתו וישם בלבנו אהבתו ויראתו ונזכה לעבדו בלבב שלם.

(1) י"מ כי היא המצוה הראשונה והוא מה שציווה אותם במרה, שנאמר בו שם שם לו חק ומשפט, והוא מה שאמרו רז"ל שבת ודין במרה איפקוד ולא צוה על דבר עולה או זבח
(2) ויש לפרש גם כן כי עקר המצוה לא היתה על דברי עולה וזבח אלא שמעו בקולי והייתם לי לעם ובזה התנאי נתן להם התורה ואין בכל עשרת הדברים שהם כלל התורה כלה זכר עולה וזבח
(3) ואף כשידבר על הקרבנות לא צוה להם שיקריבו קרבן אלא אדם כי יקריב מכם קרבן אם יעשה מדעתו יהיה כך וכך והתמידים שצוה בהם הוא לכבוד הבית והיו באין לצבור אבל ליחידים לא צוה להקריב קרבן כמו שצוה ליחידים לעשות משפט ושאר המצוות ולא צוה ליחיד לעשות קרבן אלא אם כן יחטא בשוגג וצוה בשרפת האמורין להשיב החוטא אל לבו לכוף התאוות הבהמיות לפי שתולדתם מחלב ודם ויהיה נזהר שלא יהיה שוגג במצוה כל שכן מזיד
(4) והתמידים, גם בנין הבית לעבודה אפשר שהוא כמו שכתב מורה צדק רבינו משה ז"ל להעתיק הדעות הזרות ובנין ההיכלות שהיו לשם עכו"ם רצה להעתיקם לעבודת האל ושימחה שם עכו"ם מהם:
⁶² רבינו יונה משלי יא כ